

Др НОВАК КИЛИБАРДА

О ЈЕДНОМ ГНОСЕОЛОШКОМ ЗНАЧЕЊУ ЦРНОГОРСКЕ УСМЕНЕ ЕПИКЕ

I

Црногорска усмена епика предњегошевског времена пружа ваљан материјал за истраживање поретка материјалних и моралних вриједности у Црној Гори. Разумије се, сваки приступ црногорској јуначкој епизи са циљем да се истражују поједине друштвене категорије мора бити методолошки адекватан.

Теоријско упориште за коришћење црногорске народне пјесме као материјала за истраживање извјесних друштвених појава јесте управо школски позната чињеница да се у књижевности, неких пута, могу успјешније проналазити истине о друштвеним токовима, једног извјесног времена, него што се дају сагледати у резултатима појединих наука које су намјенски усмјерене да изучавају то вријеме. Одавно је познато да поређење Хомера, као пјесника који нуди историјске истине, са прчким историчарима иде на штету ових других. Грчки историчари, међу њима и отац историје Херодот Халикарнашанин, уз сво обиље чињеница које су дали, пројцирали су и своју пристрасност: вјерску, сталешку, кастинску — људску, која често замућује егзактност неких њихових саопштења. Дакако, и Хомер је испољио своју људску пристрасност! Али, он је, слиједећи природу умјетничког стварања, ту своју пристрасност опраничио оквирима своје субјективне идеје, која, као што је познато, не доводи у сумњу гносеолошки ниво објективне идеје *Илијаде* и *Одисеје*. Баш обратно, снага гносеолошких таласа једнога књижевног дјела пропорционална је његовој умјетничкој тензији. Само је пјесник *Илијаде* успио да пружи координате прчкога друштва у његовом развитку од тројанскога рата до осмога вијека старе ере. — Сјетимо се, овдје, и Енгелсове напомене о гносеолошком значају Балзакових романа. Према томе, тражење историјских истина о свим правцима дру-

штвених кретања предњегошевског времена значи усвајање доброг обичаја многих историјских народа који се најпотпуније обавјештавају о својој прошлости из књига типа *Илијаде*, *Махабхарате*, *Старога Завјета*, *Пјесме о Нибелунзима*... Дакле, *црногорска усмена епика другог репертоара* не оскудијева у подацима за истраживање антрополошког комплекса предњегошевског времена, као што не оскудијева ни у чињеницама које су данас незаобилазне за научно истраживање неких савремених кретања у црногорској моралној проблематици.¹ Није сувишно поновити; те се чињенице показују само ономе научном посленику који им прилази без икакве индоктринације!

II

Црногорска усмена епика другог репертоара третира материјалну вриједност као категорију која не завређује жртвовање ни најситније ставке са индекса моралних норми племенско-братственичког друштва. Извјесна материјална датост јесте вриједност само онда када има пуну шансу да пређе у категорију моралне вриједности. А епска слика такве моралне вриједности, којој је жртвована категорија материјалног, дакле пјесма о сјајном моралном подвигу, јесте крајњи домет којему стреми homo heroicus. Неких пута у епизи се испиче јединствени склад интеракцијских прожимања моралне и материјалне вриједности, којима је, опет, статика од моралне материје:

„Бе се мука код главе нагнала,
па та мука глави не помогла,
и ту муку опалила муња!
Бе се глава код муке нагнала,
а та глава муци не помогла,
и ту главу посјекли крвници!“²

¹ Држимо да је назив *црногорске народне епске пјесме другог репертоара* прикладнији од досадашњих назива: „циклус пјесама о ослобођењу Црне Горе“, „пјесме о војевању Црногораца за слободу“, „пјесме о црногорским бојевима с Турцима“, „црногорски циклус“, „циклус ослобођења Црне Горе“ и сл. — У први репертоар улазе све епске народне пјесме на српскохрватском језику за које су постојали услови да настају и развијају се, да буду прихватане и одржаване у Црној Гори током класичног живота народне јуначке епике. — Први репертоар има широку тематику, други репертоар прати само специфичност црногорске борбе против непријатеља. — Ријечи *први* и *други* немају временско значење зато што су оба репертоара живјела напореда. — О специфичности другог репертоара опширније смо расправљали у књизи *Поезија и историја*, Београд 1972.

² *Човјек-наша* и *Михај чобанин*. Вук Караџић, *Српске народне пјесме*, књ. III. Пјесму је саопштио пјесник-пјевач Тодор Иков Пипер.

Предњегошевско доба, као вријеме које је појединцу отварао простор за самодоказивање, односно за лично доказивање у обичајним просторима братства и племена, завршава се онда када власт по својој вољи, као државна сила, сужава те просторе и за појединца и за братство и племе. Докле год власт у Црној Гори није постигла своју извршну стабилност, разликовао се у црногорском друштву, и то врло наглашено, систем моралних од система материјалних вриједности. Док је власт имала више *honoris* него *jurisdictionis* ауторитет, материјална вриједност није имала чак ни значење гаранта за биолошку egzистенцију појединца и његове породице. На примјер, ако би сва материјална вриједност коју посједује неко пропала у каквој елементарној непогоди а власник тога добра није до тада никад отварао просторе својој имовини да положи испит моралне вриједности, ако управо његово материјално добро и његов морал нијесу чинили дијалектичко јединство које верификује нормативна етика, он би, тај власник, био изложен буквалној пропасти. Сви облици колективне солидарности и испомогања, као што је моба и разне друге врсте братственичке и племенске помоћи, примјењивани су само онда ако је губилац својим дотадашњим односом, важећим моралним односом, према категорији материјалне вриједности то заслужио. Еволуција свијести која све материјално подређује моралном и духовном и довела је у Црној Гори до успостављања бескомпромисне борбе против Турака и против унутрашњих непријатељских снага. Ријечју, та еволуција стално је умањивала степен економски мјерљиве вриједности људских поступака и људских добара. По природи ствари, ова је еволуција и била могућа само у приликама када се материјално подређује духовном. Свака помисао на пружање отпора непријатељу, окупатору, значила је пуну неизвјесност не само материјалног просперитета појединца него и најелементарнијег вида његове egzистенције. Ваља напоменути да ову појаву треба посматрати у комплексу појава које припадају једном типолошком систему. Као што је познато, тих је појава било не само у европској цивилизацији. *Differentia specifica* једне појаве исказује се јасно само ономе ко познаје контуре општости датог феномена.

Наводимо само један типолошки детаљ из материјала којим смо се служили за овај рад. У пјесми *Вук Томановић* прича се како је катунска чета добро шићарила у обрачуну с нишшићким Турцима.³ Али, дијелећи пљивен, умало се Црногорци не поклаше „око тока Пашића Османа“. Живко Сенић, Бјелица, разборито предлаже да се токе дају садругу што је у конкретном обрачуну „најпрви посјека Турчина“. Да се дају јунаку

³ Његошево *Огледало српско*, Пјевач-пјесник непознат.

Пеју Марковићу, Цуци. Сенићев предлог могао се одмах прихватити зато, с једне стране, што је он, исти Сенић, ухватио жива Турчина Пашића Османа и, с друге стране, стога што је он, Бјелица, предложио другоплеменика, Цуцу. А значајнији од свега тога био је јединствени хуманизам предлагача: хоће да се токе дају крводужном саборцу, Пеју Марковићу, да би тако сјајним јуначким биљегом откупио своју главу. Морална основаност рјешења пјесникова да предлог потече од Живка Сенића најјасније се истиче у чињеници да је мајка Сенићу дала, када се он спремао у чету, благослов у виду заклетве:

„Хајде збогом, синко, Сенић Живко!
Нема матери но тебе једнога:
кад ми с пута донио срамоту,
већ те мајка жива не вибела,
остала ти мајка кукавица!“

Нијесу токе дате Марковићу само зато да би Цуца помоћу њих преживио, него је чином давања показано да је требало тај предлог заслужити јунаштвом које има морални сјај. Углед Марковића условио је и предлог и прихватање предлога, јер о огољеном самарићанству предлагача не може бити збора. Јуначко-морална вриједност Пеја Марковића посредно је наглашена чињеницом да се од драгоцјених тока одриче Живко Сенић за кога би токе Пашића Османа, у којима би засвијетлио пред онаквом мајком, биле вриједност која нема материјалне мјере! А морално значење тока као јуначког обиљежја, чија вриједност стално нараста ширењем приче о њиховом поријеклу, и приче о Сенићевој одлуци да онако предложи, истиче се послуже нарочито у томе да се могу оне — Пашићеве, па Сенићеве, па Марковићеве токе — ставити изнад крвне освете. Да се могу ставити напоре с мртвом главом! И то не с којом драго главом, него с главом брата „ш Чева равна Драшка Поповића“! Трбало је одиста много јуначког напора и моралног сјаја да се постигне ствар која ће да стане на мјеру мртве јуначке главе. У констелацији свих односа у пјесми материјална вриједност тока је сасвим занемарљива категорија. (Сенићев предлог има изванредан и вишеструк значај у умјетничкој структури пјесме *Вук Томановић*. Но, о томе у овом раду не може бити ријечи). Можда овдје није сувишно поменути да описи моралних подвига у поменутој пјесми не значе одсликавање свакодневних догађаја. Пјесма је умјетничка слика моралног кодекса који је усмјеравао и понашање тадашњег друштва и карактер црногорске јуначке епике другога репертоара.

III

Усмене јуначке пјесме из постњегошевског времена, оне које говоре о текућим догађајима, као и варијанте постојећих пјесама, не могу се користити у научне сврхе, о којима је ријеч, у оноликој мјери колико се користе пјесме с тематиком из предњегошевског времена и које су записане у Његошево вријеме. И усмена епска пјесма постњегошевског времена нуди својеврсне податке за истраживање друштвених кретања у Црној Гори друге половине деветнаестог вијека. Међутим, прије него што би се дало повјерење једној пјесми из те области, прво треба одговорити на питање: да ли та пјесма припада класичној, аутентичној, усменој поезији, или је она њен сурогат, плагијат, или неки облик фалсификата. Истраживање карактера усмених пјесама постњегошевског времена спада у домен науке о народној књижевности која одређује границе непатворене усмене народне поезије и њених имитација које обично настају послуже објављивања збирки народних пјесама.

Моралне норме постњегошевског времена могу се успјешно истраживати на основу бројних писаних докумената. Могло би се отприлике овако рећи: када се завршава вијек класичне усмене епике, као важног материјала за истраживање друштвене моралне проблематике, тада се јавља обиље писаних докумената који на свој начин замјењују пносеолошку исказност усмене пјесме.

У Његошево вријеме почиње да се одвија један својеврсни психолошки процес који ће измијенити поредак материјалне и моралне вриједности успостављен прије конституисања јаког ауторитета власти. И даље је иманентно такмичење, агонална нарав се продужава, и даље је циљ појединца да треба „свагда најбољи бити и одличан између других“, кака би рекао Хомер. Слиједећи природу једног изграђеног тока свијести, продужавала се у Црној Гори агонална психологија, али терен за њено исказивање није више онај из предњегошевског времена. У систем ствари на основу којих, и због којих, се треба доказивати, ушле су и неке које су до тада имале сасвим друго значење. Услови за испољавање агоналне психологије у поретку јаке државне власти нијесу више они из времена када је слобода појединца имала широке просторе. То је она слобода која је неких пута све потчињавала вјеровању у неограничене слободе. Такво схватање слободе одлично се показује у оваквим изјавама, које нијесу биле много ријетке: „Док ми је Спужа и Никшића не бојим се ни Сената ни икога другога!“⁴ Дакле, нови поредак друштвених односа у постњегошевско вријеме условио је и промјену интеракцијских односа моралне и материјалне

⁴ Вук Карацић, *Црна Гора и Бока Которска*, СКЗ, бр. 161, стр. 63.

вриједности. Свакодневни човјек, који је у истом лицу ратник, чобанин и земљорадник, био је психолошки усмјерен да се одређује према моралним и материјалним вриједностима онако како се раније одређивао његов предак, исто тако у једном лицу ратник, ратар и чобанин. Али промјене се прво примјећују у његовој збуњености пред чињеницом да његов савременик, главар и јунак, који је до јуче био и чобанин и земљорадник, а који је као јунак служио за углед и опонашање, почиње друкчије да се одређује према категорији материјалне вриједности и њеном значењу за морални интегритет човјека. И то за морални интегритет не само јунака-племеника него и значајног чиновника и утицајног поданика једне политике. Главар, јунак и племеник као носилац власти која има ауторитет *jurisdictionis* почиње нагло да се богати, и да то богаћење, или форсирано привређивање, сматра не само својим моралним и јуначким правом него и истакнутим знамењем свога друштвенога значења и угледа. У комплексу узрочних чинилаца настале промјене не би се никако смјеле занемарити ни улога усмене поезије првог епског репертоара у Црној Гори.⁵ У старој епизи сви велики јунаци, они који иду у легендарну историју као и они који су били представници отпора, имају дворе и тимаре, пресица им се благо и накит, они јунакују и *господују*. За свијест једнога јунака и главара који се богати та епика могла је да значи морално прибијежиште. Човјеку који много држи до својих заслуга, које су најчешће биле неоспорне, стицање двора и тимара могло је да изгледа као природно јуначко право. Моралну оправданост таквога права могао је он да чита у епским сликама које су пјесме пронијеле кроз покољења. Психолошки је разумљива појава да кићење великим чиновима и велико богатство траже своју моралну потпору! Од уздигнуте сиромаштине и херојске немаштине, коју је опјевала предњегошевска епика, више се није могла тражити морална потпора. Пјесма о јуначкој немаштини само је могла тада да значи једну епски узнијету слику која се, од стране типа новог јунака, могла користити на начин који је до тада био непознат. Могао се јунак, који је сад главар и оцаковић, поносити својим сиромашним претком, или сиромашном прошлосту свога племена, да би се узносио чињеницом да је ето и с танким брашњеником његов предак и племеник стизао гдје треба, и тим својим стизањем помогао њему да буде то што јесте. Та нова психолошка позиција јунака оцаковића полако деструктурира дотадашњи однос према систему материјалне и моралне вриједности. И то не само однос јунака који је постао оцаковић него и оних лица која и даље остају с танким брашњеником. Они који нијесу заимали

⁵ О првом епском репертоару расправљали смо у књизи *Легенда и поезија*, Београд 1976.

могли су понекад да имају чак и гори економски положај него што им је био у вријеме док је власт имала *hopotis* положај. Поједини извори прихода, какви су били четни обрачунски с турском трговином и упадање ради плијена у турске територије, усахнули су, а све дације морале су се плаћати своме господару ревносније но што су се икада плаћале турскоме цару. Сјетимо се само како су прошли Кучи када се нијесу покорили власти свога господара!

У приликама богаћења главарског слоја, у свијести онога који није заимао сазријевало је увјерење: јунак оцаковић је и пас и човјек, он је *бастадур*, све му иде за руком, а чкосум му га било, не може се јадо обогатити, јунаку све баста! Ако би се неко и осмјелио да јунаку-бастадур у нешто пребаци, као што је могао раније чинити у поретку јуначке сиромаштине, јунак-оцаковић би му галантно одговорио као заваљенику и немрчи-пушци: „Да си био бастан и ти би!“ Тако су економска униженост просјечног човјека, и систем власти која почива на економски јаком слоју, прикраћивали психолошку и моралну могућност појединца да јавно осуђује поступке јунака сојевића који се бескрупулозно богате. Шта је остајало људима који су гледали из жаље перспективе? Да прихватају ново стање и да се навикавају на њега као на морално чист посао. Остајало им је да налазе заједнички језик за јунаком-бастадуром, да га стићу за крвног пријатеља и заштитника. Није био риједак случај да се млад, здрав и наочит *танколововић* ожени тешко инвалидном дјевојком из куће јунака оцаковића. Или да ментално неразуђени сојевић и оцаковић, инвалид и старац, испроси кршну дјевојку из танка братства и с танка имања. Посебно је питање на које би ваљало одговорити: Да ли се могла *формирати свијест* о моралној несувислости јуначког богаћења у народном колективу гдје је агон имао безмало култно значење? Сјетимо се Хомерових јунака који дијеле плијен по чиновима и заслугама! Углавном: материјална вриједност добијала је у постњегошевско вријеме сасвим ново значење јер је прерасла у категорију која је и својом економском мјерљивошћу подупирала моралну вриједност појединца. А ријетки појединци који су остајали заточници и заточеници, епског морала могли су се тјешити изреком „Јуначка су дјеца на сокаку“. Вријеме епске етике суштински се удаљавало, а формално је остајало у декларативним изјавама, и то баш онога слоја који је формирао нову етику. Синтеза те декларативности јесу *Нова кола* Николе I Петровића. Чиста глорификација јуначке немаштине, каква је била у пјесмама предњегошевског времена, постала је депласирана и превазиђена. Никад од Ровина, из предњегошевске епике, и послите обилићевског подвига на Ублима враћа се својим овцама „на Изворе и Кобиље Доле“ да ноћива у пружини као и раније. У пружини су га затекли Бабић Јашар и „суђен

данак“. То је лик јунака који је дало оно вријеме што је у епици испицало своју херојску сиромаштину да би истакло турску похлепу. Ево епске слике турског плијена из Црне Горе:

„А кад ноћи испред зоре било,
нешто прену небо од Трњинах,
на Трњине Турци ударише,
и Трњине огњем опалише,
и големи шићар заузеше:
крњи ваган и двије ожице,
и пијевца, Томина кокота,
и ћорога коња Роганова“.⁶

Ево сада неких података који јасно показују да у постњегошевском времену, као, донекле, и за владе Петра II, није више било услова да јуначка сиромаштина испуни ниво епске теме.⁷

Његошев брат Перо Томов давао је појединим главарима у закуп царину и отварао магацине соли. Он је био само један од сродника и пријатеља куће Петровића који су за владе Петра II имали монопол трговине и који су се највише богатали. Доласком на власт књаза Данила привилегије се не укидају, него само прелазе с једних лица на друга. Познати главари-трговци Перо Томов, сердар Мило Мартиновић, Стеван Перовић — Цуца, Машан и Борђије Петровић, и други, изгубили су привилегије. Поједини од њих и своје богатство, неки и главу. Умјесто њих, привилегије су добили главари који су били вјерни књазу Данилу. Ту је особито карактеристичан војвода Мирко, брат књажев, председник Сената и отац будућег господара. До братовљевог доласка на власт, спадао је у ред средње имућних Његуша, а за неких петнаестак година, од 1852. до 1867, када је био најзначајнија личност последије књаза, постао је најбогатији човјек у Црној Гори. Продавао је жито које су Црној Гори као помоћ слале поједине земље. Био је ортак с познатим рисанским трговцима Беловићима и имао је с њима уговор за испоруку тринаст хиљада никшићким Турцима у износ од 80.000 фиорина. Такав ортаклук био је особито повољан приморским трговцима, јер је то био добар начин да се трговачки транспорти који иду из Рисна за Никшић заштите од црногорских чета. Ко је то смио напасти трговину чији конци воде у руке војводе Мирка Петровића, смиритеља Куча! Имао је велики војвода

⁶ Удар на село Трњине. Његошево *Огледало српско*. Пјесник-пјевач непознат.

⁷ За прибирање ових података инструктивно нам је послужила књига др Мирче Буровића *Трговачки капитал у Црној Гори у другој половини XIX и почетком XX вијека*, Цетиње 1958.

своје млине на Ријеци Црнојевића, давао је жито и новац на камату с добитком до 80%, а основао је прву црногорску залагаоницу која му је доносила велику добит. Можда су и по неке токе, попут оних Пашића Османа које је Живко Сенић поклонио Пеју Марковићу, завршиле у војводиној залагаоници. Интересантно је навести један податак који указује на укрштање морала човјека предњегошевског времена с моралом који се развио у поретку ауторитарне власти. Извјештавајући Вука Караџића о току граховачке битке, Вук Поповић напомиње: „Један Бјелица с посјеченим прстима на лијевој руци, идући с осталим рањеницима натраг, кад га је видио војвода Мирко издере се на њ: Курво женска, и с једном руком могао си се бити и замјенити! — те нареди да га мушкетају“.⁸

Стил богаћења војводе Мирка поштовао је читав низ гавара: сердара, барјактара, војвода, капетана и попова. Јоле Пилетић имао је ортаке у трговини стоком. Чак и Марко Миљанов није пропустио прилику да се користи својим положајем и да богато тргује крупном стоком. Његови ортаци и чобани прегонили су преко границе и почетрдесет волова онда када је свакоме другоме било забрањено, због појаве сточне болести, да тргује стоком. Милован Меденица запалио је кров једноме сиромашу како би га дигао са земље коју је касније присвојио. Капетан Аким Даковић био је познат као прамзив човјек који тргује с народним новцем и прикрива контрабандску робу. Блажо Бошковић је давао жито на ваљевину по двоструко вишим цијенама. Бањански капетан и барјактар Бетко Пејов раселио је свакога комшију на чије му је имање око жвркнуло. Држао је на Велимљу и своју трговину. О лихварству попа Боке Мијушковића, као што је познато, постоји читав корпус прича и анегдота. Вјероватно нема Црногорца који не зна двостих: „А што кукаш кукавице тужна/кад нијеси попу Боки дужна“. Није било племена ни капетанства које није имало бар по једнога вјерног поштоваоца економског бастадура Мирка Петровића. Ипак, некако је изузетан случај пивског војводе, и јунака, Лазара Сочице. Прије него што је постао главар, Сочица је био тако рећи сиромаш. А ево шта се једнога дана биљежило на његово име: 1505 рала земље, 980 брава, 164 говеди, 68 коња, 42 свиње, 15 кошница пчела, девет млинова и пет ваљалица. Бавио се трговином, а позајмљивао је жито и паре са чифутски високим каматама! Замислимо шта би пјесма имала да наброји да су Турци којим случајем похарали дворе и тимаре војводе Лазара! Данашњи читалац такве пјесме, који не би знао за поменути инвентар богатства Лазара Сочице, закључио би, безбеди, да је то пјесничка хипербола. Др Мирчета Буровић каже

⁸ Др Андрија В. Ланковић, *Побједа на Граховцу 1858. године у списима савременика*, Цетиње 1958, стр. 110.

у својој познатој књизи о развиту трговачког капитала у Црној Гори: „Главарски слој у Црној Гори је испољио оне одлике које се срећају у многим државама; начин и методи богаћења црногорских главара, зависно од услова и модификовани конкретним приликама, били су у суштини исти као и у другим земљама. У процесу богаћења црногорског главарског слоја могу се сагледати манифестације извјесних законитости, макар као тенденција првобитне акумулације капитала (...)“⁹

IV

Умјесто закључка. — Има неких појава у савременом кретању црногорског друштва које се не би могле успјешно расвјетљавати без осврта на чињенице које пружа усмена епика другог репертоара, и без познавања друштвено-економских токова од времена Петра II до уласка црногорске државе у састав Југославије. Зашто и данас најситнија крађа приватне имовине морално дезавуише прекршиоца сводећи га на ниво некадашњег шибигузовића? Зашто таквом прекршиоцу јавно мњење не прашта? Зашто појединци с таквим човјеком не желе да заснивају ни грађанско ни крвно пријатељство? А зашто то исто, тако строго, јавно мњење зна да прекршиоца који се обогатио на незаконит начин назове бастадуром? Зашто сви не избјегавају да с таквим човјеком заснују грађанско и крвно пријатељство? Зашто, дакле, присвајање друштвене имовине није морално прокажен чин, као што је прокажена крађа на приватном сектору?

Треба обавезно истаћи да толерантан однос према присвајачима друштвене имовине нема природу моралне друштвене норме, него је то појава чија фреквентност може да забрињава. Било би погрешно симплификовати ствари на датој појави тражити сва изворишта у прошлости. Иза истакнутога феномена стоји читав комплекс антрополошких чинилаца којима треба прилазити свестрано и опрезно.

⁹ М. Буровић, нав. дј., стр. 125.

Novak Kilibarda

GNOSEOLOGICAL MEANING OF MONTENEGRIN ORAL EPIC POETRY

Summary

Montenegrin oral epic poetry of pre Njegoš's time offers worthy material for researching the order of material and moral values in Montenegro.

Montenegrin oral epic poetry treats a material value as a category which earn no sacrifice even the tiniest item from the index of tribal-fraternal society moral norms. Certain material feature is a value just when it has full chance to transmit to a moral value category. Lowest range to which homo heroicus aspire, is an epic picture of such moral value, to which the category of material is sacrificed, thus poem about brilliant ethic accomplishment.

While the government in tribal Montenegro had more honoris than jurisdictionis authority, material value hadn't even the garanty meaning for biological existency of an individual and his family. Evolution of consciousness which all material subordinate to moral and spiritual led in Montenegro to establishing the uncompromising fight against Turkey and internal enemy forces.

Abundance of written documents which, in it's own way replace gnoseological statement of oral epic poetry emerge when the century of clasical oral epic poetry finish, like important material for investigations on social moral problems.

